वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेनायोजितस्य

तन्त्रसम्मेलनस्य

तन्त्रदर्शनपरिषदध्यक्षाणां



डाक्टरश्रीकान्तिचन्द्रपाण्डेयमहोदयानाम्

अध्यक्षीयं भाषणम्

९-३-६५

तन्त्रदर्शनपरिषदध्यक्षभाषणम्

श्रीमन्तः श्रद्धेयाः कुलपतिमहोदयाः ! उपकुलपतिमहाभागाः ! महान्तः काशी-विद्वांसः ! तन्त्रानुरागिणश्च !

अतीवानुगृहीतमात्मानं मन्ये यदहं वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालय-तन्त्र-दर्शनपरिषदोऽध्यक्षपदं ग्रहीतुमामन्त्रितः सम्मेलनायोजकानां महतां विदुषां सम्मत्या तत्रभवद्भिरुपकुलपतिमहाभागैः। शिष्टपरम्परागतनियमानुसारं चोपस्थितोऽहं किमपि वक्तुं तन्त्रविषयमवलम्ब्य।

तन्त्रशब्दार्थः

तन्त्रशब्दो विस्तारार्थकात् तनुधातोः "सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" इत्युणादिसूत्रानुसारं ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः; तनोति तन्यतेऽनेन वेति व्युत्पत्त्यनुसारम्, यद्वा कुटुम्बधारणार्थात् तन्त्रिधातोः "भावे" (३-३-१८) इत्यष्टाध्यायीसूत्रानुसारं घञ्प्रत्ययान्तः; तन्त्रणं तन्त्र्यते यद् येन यत्र वेति व्युत्पत्त्यनुसारं तन्त्रशब्दः सिध्यति। एवञ्च तद्ग्रन्थजातं यत् तं सर्वं ज्ञानराशिं विस्तृणाति, विस्तरेण प्रकटयति, तदनुसारि कुटुम्बं समूहं बिभर्ति, तत् तन्त्रम्। ज्ञानराशीनां विस्तरेण प्रतिपादयतां ग्रन्थानां च विषयभेदाद् भवति पारस्परिको भेदः। नास्ति किञ्चिद्यत्कस्यचन ज्ञानगोचरं नास्ति। तथा च यः कश्चनापि ग्रन्थो यं कञ्चन ज्ञानविषयं विस्तरतः प्रतिपादयन् तन्त्रशब्देन वक्तुं शक्यते। तथा च सन्ति शैवानां शाक्तानां बौद्धानां प्रसिद्धानि तन्त्राणि तन्मत-प्रतिपादकानि परिगणितानि च तान्युपतन्त्रेषु वाराहीतन्त्रे, यथा—

बौद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च।
अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च॥
वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च।
पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा॥

शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः।
एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च ॥ इति।

"पञ्चशिखेन मुनिना बहुधा कृतं तन्त्रम्। षष्टितन्त्राख्यं षष्टिखण्डं कृतमिति। तत्रैव हि षष्टिरर्था व्याख्याताः" इत्यादिभिस्तत्र तत्रोपलब्धैरुद्धरणैः। तथा च—

"तेषु च षष्टितन्त्रादिख्यातेष्विति। विस्तरत्वात् षष्टितन्त्रस्य संक्षिप्तरुचिसत्त्वानुग्रहार्थं सप्ततिकारम्भः" इत्यादिभिश्चेदं सुस्पष्टं यत् सांख्यतन्त्राण्यप्यासन्। अद्वैतवेदान्तप्रतिपादकशिरोमणिभिः श्रीशङ्कराचार्यैर्लिखितम् 'गायत्रीतन्त्रम्' समुपलभ्यते मुद्रितम्। राजनीतिकग्रन्था आख्यायिकारूपेण मित्रभेद-मित्रप्राप्ति-सन्धि-विग्रह-लब्धनाश-अपरीक्षितकारित्वादीन् प्रतिपादयन्तः पञ्चतन्त्र-तन्त्राख्यायिकादयो ग्रन्थाः स्पष्टयन्ति यद्राजनीतिसाहित्यमपि तन्त्रशब्दाभिधेयम्। तथ्यं त्विदं यद्राजनीतिरपि तन्त्रप्रतिपाद्यविषयेषु परिगणितोपलभ्यते। यथा वाराहीतन्त्रे—

राजधर्मा दानधर्मा युगधर्मस्तथैव च।
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ॥ इति।

एवं यन्त्रविज्ञानमपि तन्त्रप्रतिपाद्यान्तर्गतमेव। यथा तत्रैव—

संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः।
उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम् ॥ इति।

उपर्युक्ततन्त्रशब्दविवरणानुसारं भारतविषये—"भारतं प्रजातन्त्रं राष्ट्रम्" इति वाक्ये प्रयुज्यमानस्य 'प्रजातन्त्र'शब्दस्य वैयाकरणदृष्ट्या व्युत्पाद्यमानस्यायमर्थः—

प्रजा तनुते शासननियमान् यत्र, प्रजया तन्यते विस्तार्यते शासनपद्धतिर्यत्र, प्रजया तन्त्र्यते ध्रियते स्वसमूहो यत्र। एवञ्च भारतं तद्राष्ट्रं यस्मिन् प्रजैव राष्ट्रनियमांस्तथैव तनुते विस्तारयति संशोधनपरिष्करणादिभिर्यथा तन्तुवायस्तन्तून्, यत्र च प्रजैवैभिर्नियमैः स्वात्मानं धारयति पोषयति च, यत्र प्रजैव राष्ट्रचिन्तां करोति। प्रयुक्तस्तन्त्रशब्दोऽन्तिमार्थे महाकविना माघेन स्वीयशिशुपालवधमहाकाव्ये। यथा—

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता।
सुनिग्रहा नृपेन्द्रेण पन्नगा इव शत्रवः ॥ इति।

तन्त्रशब्दो धार्मिकग्रन्थेष्वागमशब्दापरपर्यायः। यद्यपि—

आगतं शिववक्त्रात्तु गतं च गिरिजामुखे।
मतं श्रीवासुदेवेन आगमं संप्रचक्षते॥

इति वाक्यानुसारमागमशब्दं द्वैतद्वैताद्वैताद्वैतशैवमतप्रतिपादनपरशैवागमार्थ एव केचन प्रयुञ्जते, तथाप्यभिनवगुप्ताचार्य आगमतन्त्रशब्दौ एकार्थवाचिनाविति मन्वानो दशाष्टादशवस्वष्टभेदभिन्नशैवागमव्याख्यापराभ्यां स्वीयग्रन्थाभ्यां तन्त्रालोक-तन्त्रसारनामनी प्रददौ। एवञ्च पाञ्चरात्रागमा अपि तन्त्रान्तर्गता एव।

तन्त्राणि न केवलं भारतीयान्यपि तु चीनदेशीयान्यपि सन्ति। परिगणितानि च तानि विश्वसारतन्त्रे। यथा—

महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि।
सुसिद्धानि वरारोहे रथक्रान्तादिभूमिषु॥ इति।

अवेलान्-उड्रफ्-इत्यादिभिः पाश्चात्त्यैर्विद्वद्भिर्बहवस्तन्त्रविषयका ग्रन्था आंग्लभाषायां लिखिताः। बार्नेटमहोदयेनाभिनवगुप्तकृतः परमार्थसार आंग्लभाषायामनूदितः। बाइरमहोदयेन क्षेमराजकृतं प्रत्यभिज्ञाहृदयं जर्मनभाषायामनूदितम्। विभिन्नैर्योरोपदेशीयैः शासनैराहूतेन विभिन्नेषु पाश्चात्त्यदेशेषु व्याख्यानानि ददता तत्रत्यैर्विद्वद्भिर्भारतीयपाश्चात्त्यदर्शनतुलनाविषयकं विचारविनिमयं कुर्वता मया स्वाक्षिभ्यां दृष्टा तन्त्रविषयिणी पाश्चात्त्यविदुषां रुचिः। रोम-विश्वविद्यालयस्थेन सुविख्यातेनाध्यापकेन डाक्टर-ग्नोलीतिनामधेयेन इटली-भाषायां कृतोऽनुवादोऽभिनवगुप्तलिखितस्य तन्त्रसारस्य। फ्रांसदेशीय-पैरिस-विश्वविद्यालयेऽनुसन्धानं कुर्वत्या सिल्वर्ननाम्न्या विदुष्या क्रियतेऽभिनवगुप्तकृतस्य परात्रिंशिकाविवरणस्य स्वीयभाषायामनुवादः। अस्मद्देशेऽपि काश्मीरिकानुसन्धानविभाग-देवशालपुरी-शिवागमसिद्धान्तपरिपालनसंघादिभिः क्रियत एव तन्त्रविषयकं कार्यम्। उत्तरप्रदेशेऽप्याबाल्याद्यत्वेऽपि तन्त्राणामुद्धारे तान्त्रिकसाधनायाञ्च दत्तचित्ता विद्वन्मूर्धन्याः श्रीमन्तः सर्वपूज्या महामहोपाध्यायगोपीनाथकविराज-महोदया विराजन्त एव, येषां प्रेरणया साहाय्येन पथप्रदर्शनेन चैतद्विषयकं बहुकार्यं काशीस्थैर्महद्भिः पण्डितैः कृतम्, पण्डितजगन्नाथोपाध्याय-व्रजवल्लभद्विवेदप्रमुखैरन्यैश्चाद्यापि क्रियते करिष्यते च। अत इदमतीव मोदावहं यदस्मिन् वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयेऽ-

नुपमेयवैदुष्याणां कृतयोगाभ्यासानां श्रीमतां कविराजमहामनसामाध्यक्ष्ये योगतन्त्राख्यस्यैकस्य स्वतन्त्रस्य विभागस्य स्थापना सञ्जाता, वयं चास्मिंस्तन्त्रसम्मेलने सम्मिलिता विचारविनिमयं कर्तुं प्रसारयितुञ्च ज्ञानयोगचर्याक्रियाविषयकं तान्त्रिकं ज्ञानं विज्ञानञ्च।

तान्त्रिकज्ञानविज्ञानोद्धारार्थं किं कर्तव्यं कथं कर्तव्यं क कर्तव्यं कैश्च कर्तव्यमिति त्वस्माकं मान्यैरुपकुलपतिमहाभागैः स्वीयललितभाषणे सम्यङ्निर्दिष्टमेवेति न शिष्यते किमपि वक्तव्यं तद्विषये। अत एतद्विश्वविद्यालयीय-डाक्टरगङ्गानाथझा-व्याख्यानमालायां शैवदर्शनविषयकं व्याख्यानत्रयं ददता उपसंहारे क्रमकुलाख्यं दर्शनद्वयं संक्षेपेण प्रतिपादयितुं या प्रतिज्ञा कृता तामेवांशेन सफलीकर्तुं लब्धावसरेणाद्य मया क्रमदर्शनं प्रतिपाद्यते।

क्रमदर्शनम्

काश्मीरे त्रीण्यद्वैतदर्शनान्युदभूवन्। सर्वाण्यप्यभिनवगुप्तपादो व्याचख्यौ। क्रमदर्शनं कुलप्रत्यभिज्ञाख्यदर्शनद्वयाद्भिन्नम्। अस्येतिहासो भिन्नः, गुरुपरम्परा भिन्ना, तथैवागमा अपि; यानिदं दर्शनं प्रमाणत्वेनाश्रयति; भिन्नाः। अस्य कुलदर्शनेन महत् साम्यम्, यस्मादिदं कुलदर्शनसोदरत्वेन स्वीक्रियते। इदमभिनवगुप्तपादैः स्वीयतन्त्रालोकचतुर्थाह्निके द्वादशकालीव्याख्यानावसरे स्पष्टमुक्तम्—

"द्वादशकाल्यभ्युपगमः क्रमकुलसाधारणः"

इति वदद्भिः। आसां द्वादशकालीनां वर्णनमभिनवगुप्तकृतक्रमस्तोत्रे समुपलभ्यते।

क्रमदर्शनं कुलदर्शनाद्भिन्नम्। प्रथमं शाक्तोपायमाश्रयति, द्वितीयं तु शाम्भवोपायम्। प्रथमनये विकल्पसंशोधनक्रमेण मुक्तिः, द्वितीयनये तु 'अहम्'प्रत्यवमर्शतादात्म्यीभवनमात्रादक्रमेण मुक्तिः। प्रत्यभिज्ञादर्शनादप्यस्य भेदः कुलदर्शनादस्य भेदेन समकक्षः। यतः प्रत्यभिज्ञोपायः 'अनुत्तर', 'अनुपाय' इत्यादिशब्दैरभिधीयते, न च प्रत्यभिज्ञायां कश्चन क्रमः। यथाह—

ततोऽपि परमं ज्ञानमुपायादिविवर्जितम्।
आनन्दशक्तिविश्रान्तमनुपायमिहोच्यते ॥

इच्छादीनां हि एषणीयादिविषयावच्छेदेन बाह्योन्मुखत्वाद् भेदसम्भावनापि स्यात्। आनन्दशक्तिः पुनः—

"आनन्दो ब्रह्मणो रूपम्"

इत्याद्युक्त्या हि चितस्तत्स्वरूपमेवेति नात्र उपायगन्धोऽस्तीति तात्पर्यम्। इति (तं० आ०, आ० १, श्लो० २४२)।

इदं दर्शनान्तरेभ्यो भिन्नतया मालनीविजयवार्त्तिकादिग्रन्थेषु स्वीकृतम्। यथाह—

"अतिमार्गकुलक्रमत्रिकस्रोतोऽन्तरादिषु" इति (मा० वि० वा० ३०)।

जयरथः स्वीयायां तन्त्रालोकटीकायां "क्रमदर्शन-क्रमनय" इत्यादिशब्दान् प्रयुङ्क्ते। तथाह—

"क्रमदर्शने सर्वत्रैव सृष्ट्यादिदेवीनाम्.........." इति,

"क्रमनयसमानकक्ष्यत्वविवक्षायाम्..........." इति च।

तथा च तन्त्रालोकप्रथमश्लोकं क्रम-कुलाख्यदर्शनद्वयानुसारं व्याख्याति स्म।

अस्य दर्शनस्य नामानि

इदं दर्शनं 'क्रम'इति नाम्नोच्यते। यत एतदनुसारं विकल्पसंस्कार एव निर्विकल्परूपपरतत्त्वज्ञानरूपाया मुक्तेरुपायः, विकल्पसंस्कारश्च क्रमेणैव भवति, न तु सहसा। यथाह—

चतुर्ष्वेव विकल्पेषु यः संस्कारः क्रमादसौ।
अस्फुटः स्फुटताभावी प्रस्फुटन् स्फुटितात्मकः॥
ततः स्फुटतरो यावदन्ते स्फुटतमो भवेत्। इति।
(तं० आ०, भा० ३, पृ० ४, ५)

अतोऽस्य क्रमदर्शनमिति नाम। अपरमस्य नाम कालीनय इति। यत एतत्सिद्धान्तानुसारं क्षेप-ज्ञान-प्रसंख्यान-गति-नाद-रूपाणि पञ्च कृत्यानि कुर्वन्ती काली एव परं तत्त्वम्। कालीशब्द एव इमानि पञ्च कृत्यानि द्योतयति, यतोऽयं शब्दः (१) कल किल विल विक्षेपे, (२) कल गतौ (गतिर्ज्ञाने प्राप्तौ च), (३) कल शब्दे, (४) कल संख्याने इति धातुचतुष्टयात् "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति

सूत्रानुसारं कर्मणि घञ्प्रत्ययान्ताद् ङीपि कृते सिध्यति। एवं च यया सर्वं कल्यते विक्षिप्यते बहिरुल्लास्यते, सर्वं ज्ञायते—स्वात्माभेदेन परामृश्यते, संख्यायते—प्रमातृ-प्रमेयादिः सकलोऽप्ययं राशिः परस्परतो व्यपोह्यते, इदमिदं नानिदमिति प्रतिनियततया अवस्थाप्यते गम्यते-भेदितः सकलोऽर्थः संविल्लक्षणं स्वरूपमारोह्यते, दर्पणगतप्रतिबिम्बवत् स्वस्माद्व्यतिरिक्तत्वेऽपि व्यतिरिक्ततया अवभास्यते, शब्द्यते, स्वात्मपरामर्शशेषतां नीयते, सर्वमविकल्पज्ञानादि विलोप्यते यया सा काली। एवं या स्वात्माभेदेन स्थितं सर्वं भावजातं स्वस्माद्बहिरुल्लासयति, उल्लासितान् भावान् परस्परतो भेदयति, तांश्च स्वात्मनि प्रतिबिम्बरूपेण धारयति, स्वस्मादभेदेन गृह्णाति, स्वस्मिन्नेव विलापयति क्रमशः सा काली।

उपर्युक्तदिशा पञ्चविधकृत्यकारिणी काली। इमानि कृत्यानि प्रत्यभिज्ञा-सिद्धान्ताभ्युपगतपरशिवपञ्चकृत्येभ्यः सृष्टिस्थितिसंहारपिधानानुग्रहेभ्योंऽशतो भिन्नानि, पिधानानुग्रहयोः केषुचिदपि गणितेषु कालीकृत्येष्वन्तर्भावाभावात्। प्रत्यभिज्ञा-सिद्धान्तेऽनुग्रहस्यातीव महत्त्वं यतस्तदनुसारं शिवानुग्रहेणाक्रममेव भवति मोक्षः। परमस्मिन् सिद्धान्ते मोक्षः क्रमभाव्येव। अतोऽनुग्रहशक्तिः क्रमदर्शने न स्वीक्रियते।

एतत्सिद्धान्तानुयायिनो मन्यन्ते यत्तेषां दर्शनं केवलं दार्शनिकाभ्युपगममात्रं नास्ति, अपि तु कालीशब्द एव निहितम्, अस्य शब्दस्य पञ्चविधकृत्यार्थकत्वात्। अस्य सर्वसिद्धान्तोत्कर्षित्वमुद्घोषयितुमेतदर्थम् "महानयः, अतिनयः" इति शब्दावपि प्रयुज्यते। यथा—

एवं विधं यदधिगन्तुमिहार्थतत्त्वं
मिथ्याविकल्पविभवोद्दलनञ्च सम्यक्।
युक्तिं महानयमयीं न विहाय शक्यं
सर्वोत्तमोत्तमतमो हि ततो महार्थः॥ इति।

(म० मं० १७९)

यथा च—

श्रीकेयूरवतीतः प्रभृति श्रीचक्रभानुशिष्यान्तम्।
सन्ततयोऽतिनयस्य प्रथिता इह षोडशैवेत्थम्॥ इति।

(तं० आ०, भा० ३, पृ० १९५)

शिवस्य देवत्वस्वीकारवत् कालया देवीरूपत्वस्वीकारादिदम् 'देवीनयः' इत्यपि भण्यते। यथा—

"श्रीवीरनाथपादैः पञ्च च देवीनये कृताः शिष्याः" इति।

(तं० आ०, भा० ३, पृ० १९६)

शिवस्योत्तरमुखनिःसृतागमाश्रितत्वात् काश्मीरोद्भूतत्वाच्चेदम् 'औत्तराम्नाय' इत्यप्युच्यते। तथाहि—(१) शिवः पञ्चवक्त्र इति तु सर्वैः स्वीक्रियत एव। शैवानामिदं परम्परागतं मतं यच्छैवागमा विभिन्नेभ्यः शिवमुखेभ्यो निःसृताः, ते चागमाः, यान् क्रमदर्शनमाश्रयति, उत्तरमुखोद्गताः। उत्तरश्च मुखो वाम इति क्रमदर्शनप्रदर्शितो मार्गो वाममार्गः। (२) पीठेष्वेक उत्तरपीठः, स च काश्मीरम्। काश्मीरोद्भूतं च क्रमदर्शनम्। यथा—

"औत्तराम्नायाद्यशेषशास्त्रार्थावबोधशिक्षाशालित्वात्" इति।

(म० मं०, पृ० ६)

क्रमदर्शनेतिहासः साहित्यञ्च

महार्थमञ्जरीकर्ता महेश्वरानन्दो धार्मिकदृष्टया, भैरवः क्रमदर्शनं भैरवीमवेदयदित्याद्यायातिवर्णनं लिखित्वा शिवानन्दं भूलोकेऽस्य प्रथमप्रवर्तयितारं स्वीकरोति, महाप्रकाशं स्वगुरुं ततो दूरकालभाविनं मनुते च। जयरथस्तु स्वीयायामभिनवगुप्तकृततन्त्रालोकस्य टीकायां धार्मिकं कथानकमुपेक्ष्य ऐतिहासिकदृष्ट्या शिवानन्द एव क्रमदर्शनप्रवर्तयितेत्युल्लिखति। तच्छिष्यपरम्परां चेत्थं वर्णयति—

शिवानन्दस्य तिस्रः शिष्याः केयूरवती–मदनिका–कल्याणिकेतिनाम्न्योऽभूवन्। तासां बहवः शिष्या आसन्, येषु गोविन्दराज–भानुक–एरकाख्या महतीं प्रसिद्धिं प्राप्नुवन्। गोविन्दराजः शिवदृष्टिकर्तुः सोमानन्दस्य गुरुरभवत्। भानुकादेका महती शिष्यपरम्परा प्रसृता, यस्याम्—उज्जट–उद्भट–प्रभृतयो महान्तः प्रतिभाशालिनः समभूवन्। जयरथोऽप्यस्या एव सन्ततेः कस्माच्चन व्यक्तिविशेषात् क्रमदर्शनगुरुपरम्पराविषयकं ज्ञानं लब्धवान्। यथाह—

"तस्यैव चैषा श्रीमदुज्जटोद्भटादिनानागुरुपरिपाटी सन्ततिः, यत्प्रसादादासादितमहिमभिरस्माभिरेतत् प्रदर्शितम्" इति। (तं० आ०, भा० ३०, पृ० १९२)

जयरथ एरकशिष्यपरम्परायां क्रमागतान् ह्रस्वनाथ-भोजराज-सोमराजाभिधां-स्त्रीन् शिष्यानुल्लिखति ।

उल्लिखिताद् गुरुक्रमादिदं सुस्पष्टीभवति यत् क्रमदर्शनस्योद्भव ईशवीयाष्टम-शतकप्रारम्भेऽभूत् । यतः शिष्यपरम्परायामुल्लिखितस्य सोमानन्दस्य समयः सम्यङ्-निश्चितः । सोऽभिनवगुप्तपादानां परमेष्ठिगुरुरासीत् । अभिनवगुप्तश्च स्वीयं क्रमस्तोत्रं नवशताधिकैकनवतितमे ईशवीयवर्षे व्यलिखदिति तत एवावगम्यते । यथाह—

"वसुरसपौषे कृष्णदशम्यामभिनवगुप्तः स्तवमिममकरोत्" इति ।

अतः सोमानन्द ईशवीयनवमशतकमध्यभव ऊरीक्रियते । सोमानन्द-शिवानन्दयोर्मध्ये परम्परागतौ द्वौ गुरू अभूताम् । अतः क्रमदर्शनम् ईशवीयाष्टमशतके समुद्भूदिति निश्चप्रचम् ।

क्रमदर्शनसाहित्यं द्विप्रकारम्—आगमाः, आगमाश्रिता ग्रन्थाश्च । क्रमसद्भावः, क्रमसिद्धिः, ब्रह्मयामलम्, तन्त्रराजभट्टारकश्च—इमे आगमाः क्रमदर्शनविचारे प्रदत्तेभ्य उद्धरणेभ्यो ज्ञायन्ते । अन्येऽप्यागमा एतद्दर्शनप्रतिपादकैः प्रमाणत्वेनाभ्युपगताः स्युरिति सम्भाव्यते, परं स्वान्वेषणानुसारं किमपि निश्चितं तद्विषये न शक्यते वक्तुम् । आगमाश्रिता बहवो ग्रन्थाः शिवानन्दादिभिर्लिखिता उपलब्धग्रन्थेषु नामकीर्तन-मात्रेणापि न दृष्टिपथमायाता अद्यावधि । परं तत्कृतयोऽप्यासन्निति तन्मतोल्लेखेभ्यो ज्ञायते । उदाहरणम्—शिवानन्दः पुस्तकद्वयं व्यलिखत् । एकस्मिन्ननाख्यचक्रे पूज्याः द्वादशकाल्यः, अपरस्मिंश्च त्रयोदश इति प्रत्यपादयत् । यथाह जयरथस्तन्त्रालोक-टीकायाम्—

"श्रीमदवतारकनाथस्याप्यत्र त्रयोदशैव विवक्षिताः, यः श्रीगोविन्दराजा-दीनामपि परमगुरुत्वेन स्थितः" इति ।

अथ च—"अस्य द्वादशाप्यभिप्रेताः" (तं० आ०, भा० ३, पृ० १९८) इति ।

अत्रेदं मनसि सम्यङ्निवेयं यत् शिवानन्द एव क्रमदर्शनस्यावतारकत्वादत्र अवतारकनाथ इत्युक्तः ।

अपरे ग्रन्था उद्धरणेभ्य एव ज्ञायन्ते, परं तत्कर्तृनामान्यप्यविदितानि। ते च— (१) क्रमसूत्रम् , क्षेमराजकृतटीकासहितम् , (२) क्रमोद्द्योतः, (३) पञ्चशतिकम् , (४) षडर्धशतिकम् , (५) क्रमस्तोत्रम् , अभिनवगुप्तकृतया क्रमकेलिनाम्न्या टीकया अन्याभिश्च टीकाभिः समलङ्कृतम्। इदमभिनवगुप्तकृतात् क्रमस्तोत्राद्भिन्नम्। (६) महानयपद्धतिः।

अन्ये च क्रमदर्शनविषयिका अमुद्रिता ऋजुविमर्शिन्यादयः, उद्धरणेभ्यो ज्ञाताः क्रमवासनादयः, मुद्रिताश्च महार्थमञ्जर्यादयो वर्तन्ते, यद्विषये मया स्वीये आङ्ग्लभाषायां लिखिते यावज्ज्ञायते तावल्लिखितमिति विशिष्टजिज्ञासुभिस्तत एवावगन्तव्यम्।

क्रमदर्शनं पञ्चकदर्शनम्

यथा सम्पूर्णं शैवदर्शनं महामाहेश्वरेणाभिनवगुप्तेन 'त्रिकम्' इति संज्ञितं तस्य सिद्धान्तस्य सामान्यतो द्विनवतिशैवागमाश्रितत्वेऽपि प्राधान्येन सिद्धा-नामक-मालिनीतिविख्याततन्त्रत्रयाश्रितत्वात् , पर-परापर-अपररूपत्रिकप्रतिपादकत्वात् , तदन्तर्गतस्य त्रिकत्रयस्य, शिव-शक्ति-तत्सामञ्जस्यरूपस्य, शिव-शक्ति-नररूपस्य, परा-अपरा-परापरादेवीरूपस्य व्याख्यायां प्राधान्येन प्रवृत्तत्वात् , भेद-भेदाभेद-अभेदरूपस्य त्रिप्रकारस्यापि ज्ञानस्य दार्शनिकदिशा स्पष्टीकरणाच्च।

तथैव क्रमदर्शनं पञ्चकदर्शनमिति शक्यते वक्तुम्, पञ्चार्थक्रमपदव्या प्रसृतत्वात्। यथाह महेश्वरानन्दः —

इत्येनां गुरुमुखसम्प्रदायलब्धां वाचालः शुक इव वृन्दचक्रचर्याम्।
पञ्चार्थक्रमपदवीरहस्यसंवित्सर्वस्वव्यतिकरगर्भिणीमवोचम् ॥ इति।

(म० मं० ९८)

क्रमदर्शनाभ्युपगताः परतत्त्वस्य स्फुरणधारा व्योमवामेश्वरी-खेचरी-दिक्चरी-गोचरी-भूचरीनाम्न्यः पञ्च। परशक्तयः सृष्टि-स्थिति-संहार-अनाख्य-भासारूपाः पञ्च। यद्यपि "त्रय्या वाचः परं पदम्" इति वदता भर्तृहरिणा वाक्त्रयमेव स्वीकृतम्; सोमानन्दः स्वीयशिवदृष्टौ भर्तृहरिमतं समालोच्य चतुर्थीं परां वाचं स्थापितवान् , यदनुसारं नागेशभट्टो वाचश्चतुरो भेदान् स्वीकृतवान् , तथापि क्रम-दर्शनस्वीकृता वाग्भेदाः परा-सूक्ष्मा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीरूपाः पञ्च।

क्रमेणाचर्यदेवताचक्राणि श्रीपीठ-पञ्चवाह-नेत्रत्रय-वृन्दचक्र-गुरुपङ्क्तिरूपाणि पञ्च। परतत्त्वस्वरूपत्वेन तदभेदेन विद्यमानाः शक्तयः चित्-आनन्द-इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपाः पञ्च।

इयं पञ्चकाश्रया विचारधारा प्रबला आसीत्। अस्या एव कारणात् तेऽपि समुदाया येषु समुदितानां पदार्थानां संख्या पञ्चसंख्यातोऽधिका न्यूना वाऽऽसीत्, तेऽपि कथञ्चन पञ्चीकृताः। यथा श्रीपीठे आद्यस्पन्द-प्रसरणानुरूपशक्ति-प्रमाण-स्फुरणरूपेन्द्रियस्पन्द - वस्तुव्यवस्थापनात्मकप्रमाण-स्फुरत्ता-पञ्चविधेन्द्रियविषयोल्लास-रूपा नव कलाः सन्ति, तथापि पञ्चेन्द्रियविषयान् भिन्नतया न गणयित्वा तांश्च प्रमेयरूपतया एकीकृत्य पञ्चैव कला इत्युक्तम्। इयं पञ्चकविचारधारा मौलिकस्य काल्याः क्षेप-ज्ञान-प्रसंख्यान-गति-नाद-रूपकृत्यपञ्चकविचारस्य प्रभावात् प्रसूतेति भाति।

विकल्पसंस्कार एव मोक्षोपायः

विकल्पस्वरूपे बौद्धशैवयोर्मतभेदः। बौद्धाः—"शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" इति, "साभिलापं विकल्पाख्यम्" (भा० भा० १, पृ० ८५) इत्यादि च वदन्तः शब्दसंस्कारोद्बोधसहितं ज्ञानं विकल्पं स्वीकुर्वन्ति। तथा च परतत्त्वं प्रकाशविमर्शस्वरूपं निर्विकल्पकं चेति वदतां शैवानां मतमित्थं दूषयन्ति—

"तत्र विमर्शोऽभिलापात्मना शब्देन योजित एव, तद्योजनाकृतं च विकल्परूपत्वं शुद्धेऽपि परमेश्वरे प्राप्तम्। न चैतदिष्टम्, तस्य संसारे मायात्मन्युपपत्तेः" इति।
(भा०, भा० १, पृ० ३०१-२)

शैवाश्चेत्थं प्रतिवदन्ति—

प्रकाशस्य शुद्धसंविद्रूपस्य सारस्वभावो विच्छेदशून्योऽन्तरभ्युपगमकल्पोऽनन्य-मुखप्रेक्षित्वरूपस्वातन्त्र्यविश्रान्तिरूपः 'अहम्' इति प्रत्यवमर्शः। असौ विकल्पो न भवति। नह्यस्य विकल्पलक्षणमस्ति। विकल्पो हि विविधा कल्पना। विविधत्वेन च शङ्कितस्य कल्पोऽन्यव्यवच्छेदनम्। अतो विकल्पेऽवश्यं निश्चेतव्य-अपोहितव्यरूपं द्वयं भवति, यतो विकल्पो द्वयापेक्षी विनिश्चयः। नहि परावाग्वपुषि अहंप्रत्यवमर्शेऽ-पोहितव्यं किञ्चनास्ति।

एवं संस्कारोऽपि द्विधा भवति। कस्मिंश्चिद्, वस्तुनि कस्यचन गुणस्याधानेन, यथा तिलेषु पुष्पसुगन्ध्याधानेन। अथवा कस्यचनानपेक्षितांशस्य निष्कासनेन, यथा रजको मलनिष्कासनरूपं पटस्य संस्करणं करोति। अतस्तस्माद् विभिन्नांशाद्विकल्पाद् यस्मिन् साधकेन मनः स्थिरीक्रियतेऽसारभूतानामत एवानपेक्षितानामंशानां दूरीकरणमेव क्रमनये विकल्पसंस्कारः।

'क्व चेतः स्थिरीकार्यम्?' इति प्रश्नस्योत्तरमिदम्। यत्र कुत्रापि साधकस्य मनः स्थैर्यं गच्छतु, यतः सर्वं ब्रह्ममयं सर्वात्मकञ्च। यथाह—

अथवास्मद्दृशि प्राणधीदेहादेरपि स्फुटम्।
सर्वात्मकत्वात् तत्रस्थोऽप्याभासोऽन्यव्यपोहनम्॥ इति।

यथा चाह जयरथः स्वटीकायाम्—

"पराद्वयदर्शने 'प्रदेशोऽपि ब्रह्मणः सार्वरूप्यमनतिक्रान्तश्चाविकल्प्यश्च' इति नीत्या देहादेरपि संविद्रूपत्वेन सर्वात्मकत्वात्" (तं० आ०, भा० ३, पृ० १०५) इति।

अत्र प्रमाणभूतं श्रीपूर्वशास्त्रवाक्यमित्थम्—

किन्त्वेतदत्र देवेशि नियमेन विधीयते।
तत्त्वे चेतः स्थिरं कार्यं तच्च यस्य यथास्त्विति॥

परन्त्वस्मिन् प्रसङ्गे विकल्प-बाह्यवस्तुनोर्भेदः सम्यङ्मनसि निधेयः। बाह्यवस्तुनो हि विकल्पजनकत्वेनैव परिग्रहः, न तु चक्षुर्द्वारा चित्तैकाग्र्यविषयत्वेन। एतच्च शैवानां प्रमाणमीमांसासिद्धान्तस्योपरि दृष्टिपातेन स्पष्टीभवति। स चेत्थम्— शैवा बौद्धवत् "अर्थाऽसंस्पर्शिनो विकल्पाः" इति सिद्धान्तमभ्युपगच्छन्ति। बुद्धिश्च प्रमातुर्बहिर्मुखं रूपम्, यस्यां बाह्यो विषयः प्रतिबिम्बितो भवति, ततश्च या संकोचं गच्छति। यथाह क्षेमराजः—

"चितिरेव चेतनपदादवरूढा चेत्यसंकोचिनी चित्तम्" इति।

मनश्च बुद्धिप्रतिबिम्बितविषयांशेषु कांश्चन उपेक्षते, अपरांश्च संयोजयति वियोजयति वा। यथाह उत्पलाचार्यः—

तद्द्वयालम्बना एता मनोऽनुव्यवसायि सत्।
करोति मातृव्यापारमयीः कर्मादिकल्पनाः॥ इति।

(भा०, भा० २, पृ० ४१)

परन्तु शैवा बौद्धवद् ज्ञानानां क्षणिकत्वमप्यूरीकुर्वन्ति। अतोऽयं प्रश्नो जागर्ति कास्ति स विषयः, यं मनो विकल्पयति। शैव इत्थमुत्तरं ददाति—स्यादस्य प्रश्नस्यावकाशो यदि विकल्पः स्वतन्त्रो भवेत्। यावता प्रमातुरसौ व्यापारः, प्रमाता च पूर्वानुभवान्तः स्वसंवेदनरूपः। तदस्य चायमेव पूर्वानुभवसंस्कारो यद्विकल्पन-व्यापारकालेऽपि पूर्वानुभवात्मत्वमनुज्झन्नेवास्ते। ततः पूर्वानुभवो यावत् स्वलक्षणात्मा तावत् पूर्वानुभवतादात्म्यापन्नप्रमातृतत्त्वव्यापारोऽपि विकल्पस्तद्विषय एव। अतो विकल्पशोधने बुद्धौ प्रतिबिम्बितस्य मनसा च संयोजनवियोजनरूप-व्यापारेण विकल्पितस्य विषयस्य शोधनं क्रियते। तच्चैवम्—"तत्त्वपक्षपातो हि धियां स्वभावः" इति नीत्या तत्त्वान्वेषि प्रेक्षकमनो यथा दुःष्यन्तभूमिकावलम्बनवेलायां वस्तुतो नटस्य नटत्वेऽपि दुष्यन्तरूपतयाऽवभासमानान्नटाद् भूमिकावलम्बनार्थं परि-गृहीतान् वस्त्राभूषणवर्णादीन् वियोज्य नटं वेत्ति, तथैव तत्त्वग्रहणपरं साधकचेतो विषयस्फारणवेलायां विषयरूपाच्छन्नात् संवित्तत्त्वात् तदाच्छादकान् विषयांशान् अपास्य संवित्तत्त्वं साक्षात्करोति। अयं क्रमदर्शनाभ्युपगतो विकल्पसंस्कारप्रकारः।

विकल्पसंस्कारस्योपायः सत्तर्कः, नैयायिकानां परपराजयपरात् शुष्कतर्का-द्भिन्नः। अयं च पातञ्जलयोगस्वीकृतेभ्योऽष्टयोगाङ्गेभ्योंऽशतो भिन्नेषु शैवाभ्युपगतेषु षड्योगाङ्गेषु सर्वोत्तमः। यथोक्तम्—

प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते॥ इति।

तथा—

श्रीपूर्वशास्त्रे तत् प्रोक्तं तर्को योगाङ्गमुत्तमम्।
हेयाद्यालोचनात् तस्मात् तत्र यत्नः प्रशस्यते॥ इति।

(तं० आ०, भा० ३ पृ० १४-१५)

अयं हि विकल्पे यद् हेयं तद् आलोचयति। उपादेयाच्च हेयमपास्य तत्त्व-ज्ञानं जनयति।

अपोहनक्रमः

साहित्यानुशीलननाटकदर्शनाभिव्यक्तरसप्रतिपादयितारः स्वीकुर्वन्तीदं यद् योगाभ्यासेन विनैव, केवलात् काव्यानुशीलनाद् रङ्गमञ्चे नाट्यमाननाटकदर्शनाच्च भवति सहृदये ब्रह्मानुभवो ब्रह्मास्वादसहोदरो वाऽनुभवः। यथाह भट्टनायकः—

वाग्धेनुर्दुग्ध एकं हि रसं यद्बालतृष्णया ।
तेन नास्य समः स स्याद् दुह्यते योगिभिर्हि यः ॥ इति ।
(ध्व० लो० पृ० ९१-९२)

योग्यनुभूतादानन्दात् सहृदयानुभूतस्यानन्दस्यायं विशेषः । योगी बलात्कारेण आनन्दरूपब्रह्मतन्मयीभावभावनाप्रकर्षं संपाद्य रसावेशेन विना ब्रह्मानन्दमनुभवति । सहृदयस्तु विभावानुभावव्यभिचारिभावावबोधनोत्तरमेव तन्मयीभवनयुक्त्या तद्विभावाद्युचितोद्बुद्धस्थायिभावसंमिश्रणाभिव्यक्तरसानुरञ्जितं संविदानन्दमनुभवति । एवञ्च उभयोराक्रान्त्यनाक्रान्तिकृतः सरसत्वनीरसत्वनिष्ठश्च भेदः । यथाहाभिनवगुप्तपादाचार्यो लोचने—

"तदावेशेन विनाप्याक्रान्त्या हि यो योगिभिर्दुह्यते" इति ।
(ध्व० लो०, पृ० ९२)

एवमेव क्रमदर्शनमपीदं प्रतिपादयति यत् संविदानन्दानुभवरूपो मोक्षः योगाभ्यासं विनैव सत्तर्करूपकुठारेण दुर्भेदद्वैतपादपस्य समूलं कृन्तनात् प्राप्यते । यथाह—

दुर्भेदपादपस्यास्य मूलं कृन्तन्ति कोविदाः ।
धारारूढेन सत्तर्ककुठारेणेति निश्चयः ॥ इति ।
(तं० आ०, भा०, ३, पृ० १२)

अपरञ्च साहित्यविद्भिः रसानुभवे स्तरत्रयमूरीक्रियते । प्रथमे स्तरे प्रस्तावनागतगीतातोद्यचर्वणाविस्मृतसांसारिकभावतया विमलमुकुरकल्पीभूतनिजहृदयः प्रतिभाशाली सहृदयो दृश्यदर्शनध्वनियुक्तश्रव्यश्रवणानन्तरं स्वप्रतिभया कविमनोगतचित्रसदृशं विभावानुभावव्यभिचारिणां देशकालव्यक्तिविशेषसम्बन्धशून्यं चित्रं स्वान्तःकरणे चित्रयति । वासनारूपेण स्थितस्य विभावादिसमुचितस्य स्थायिभावस्य जागरणात् तेन च सह विभावानुभावव्यभिचारिभावानां पानकरसन्यायेन संमिश्रणाद्भिव्यक्तं रसमनुभवति च ।

द्वितीये स्तरे सहृदयचेतसः चर्व्यमाणरससारग्रहणपरत्वाद् अपासितविभावादिः स्थाय्येव चर्वणापात्रम् । यतोऽप्रधाने वस्तुनि न कस्यचित् संविद् विश्राम्यति,

अप्रधानवस्तुप्रत्ययस्य प्रधानान्तरं प्रत्यनुधावतः स्वात्मनि अविश्रान्तत्वात्। अतो विभावानुभाववर्गे स्थायिना संमिश्रितेऽपि स्थाय्येव चर्व्यते। यथाह अभिनवगुप्ताचार्यः—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम्।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविततमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥

इत्यादिवाक्येभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तरं मानसी साक्षात्कारात्मिकाऽपहसिततत्तद्वाक्योपात्तकालादिविभागा तावत्प्रतीतिरुपजायते। तस्यां च यो मृगपोतकादिर्भाति तस्य विशेषरूपत्वाभावाद् भीत इति त्रासकस्यापारमार्थिकत्वाद् भयमेव, परं देशकालाद्यनालिङ्गितम्। तत एव 'भीतोऽहं भीतोऽयं शत्रुर्वयस्यो मध्यस्थो वा' इत्यादिप्रत्ययेभ्यो दुःखसुखादिकृतहानादिबुद्ध्यन्तरोदयनियमवत्तया विघ्नबहुलेभ्यो विलक्षणं निर्विघ्नप्रतीतिग्राह्यं साक्षादिव हृदये निविशमानं चक्षुषोरिव विपरिवर्तमानं भयानको रसः। (अ० भा०, भा० १ पृ० २८०)।

तृतीते तु स्तरे विषयविषयिरूपं द्वैतं सर्वथा व्यपगच्छति, संविदः पूर्णतयाऽन्तर्मुखीभूतत्वाद् विषयतयाऽवभासमानस्य उद्बुद्धस्य स्थायिनोऽपि वासनायां प्रतिमज्जनात्। एवं चाभिनवगुप्तमते तृतीयस्तरे रसानुभवः परमानन्दानुभवो व्यतिरेकतुरीयातीतसमाधावनुभूयमानादनुभवादभिन्नः, सर्वस्यापि वैषयिकज्ञानस्य वासनायां निमग्नत्वाच्छुद्धस्य संविदात्मन आनन्दरूपे स्वस्वरूपे भानाच्च। यथाह प्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्याम्—

"मधुरादिरसास्वादे तु विषयस्पर्शव्यवधानम्, ततोऽपि काव्यनाटकादौ तद्व्यवधानशून्यता, तद्व्यवधानसंस्कारानुवेधस्तु तत्रापि। परन्तु तथोचितव्यवधानांशतिरस्क्रियासावधानहृदया लभन्त एव परमानन्दम्" (ई० प्र० वि० वि०, भा० २, १७८–१७९) इति।

तथा च अभिनवभारत्याम्—"अस्मन्मते तु संवेदनमेवानन्दघनमास्वाद्यते। तत्र का दुःखाशङ्का" (अ० भा०, भा० १, पृ० २९३) इति।

रसानुभवे क्रमभाविनः स्तरत्रयस्य दृष्टान्तेन स्पष्टीकर्तुमिष्टस्य क्रमभाविनः क्रमदर्शनाभ्युपगतमोक्षस्य दार्ष्टान्तिकस्य सम्यगवबोधाय काल्याः प्रागुक्तव्यापारपञ्चकात् ज्ञान-गति-नाद-रूपाणां त्रयाणां व्यापाराणां स्वरूपं सम्यक् स्मर्तव्यम् ।

(१) ज्ञाने बहिःस्फारितस्य 'इदमिदं नानिदम्' इति प्रतिनियततयाऽवस्थापनरूपस्य विकल्पस्य पश्चाद् भेदितस्याविकल्पनं स्वात्माऽभेदेन परामर्शः क्रियते। अतो ज्ञाने सर्वं विषयजातं प्रमात्रेकात्मना 'सर्वमिदम् अहमेव' इत्येवं रूपेण भाति, यथा वेदान्तनये "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति रूपेण। परं नेदं शुद्धं निर्विकल्पकं ज्ञानम्, ज्ञातृज्ञेयरूपस्य द्वैतस्य सर्वशब्दद्योतितस्य विषयगतबहुत्वस्य च भानात्। अत एवाभिनवगुप्तपादैरिदं ज्ञानं शुद्धविद्यात्मकं विकल्पज्ञानमित्युच्यते। यथाह—

> तदेव तु समस्तार्थनिर्भरात्मैकगोचरम्।
> शुद्धविद्यात्मकं सर्वमेवेदमहमित्यलम् ॥
> इदं विकल्पनं शुद्धविद्यारूपं स्फुटात्मकम्।
> प्रतिहन्तीह मायीयं विकल्पं भेदभावकम् ॥ इति।
>
> (तं० आ०, भा० ३, पृ० ११६-११७)

(२) गतौ गत्युपसर्जनायां प्राप्तौ तु सर्वं विषयजातं संविल्लक्षणं स्वरूपमारोहति, न देवदत्तो यथा कटम्, अपि तु प्रतिबिम्बो यथा दर्पणम्। एवञ्च यथा प्रतिबिम्बस्य दर्पणाव्यतिरिक्तत्वेऽपि व्यतिरिक्ततयाऽवभासनम्, तथैव विषयजातस्य संविदि। तच्च विषयजातं न पारस्परिकभेदेन, अपि तु सामान्ययेदन्तया विशुद्धप्रमातृसंलग्नम् 'अहमिदम्' इत्येवं भासते, यथा वेदान्तनये 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यस्मात् सर्वांशस्य निराकरणे 'इदं ब्रह्म' इत्यात्मब्रह्मणोरभेदादेकस्यापरपर्यायत्वाच्च 'अहं ब्रह्म' इत्येव भानं भवति।

(३) नादे तु सारार्थाकर्षणरूपेण निष्पीडनेन तेषामविकल्पादिरूपाणां सर्वेषां वैषयिकज्ञानगत्यादीनां विलोपनाद् अपहस्तनात् स्वात्मपरामर्शशेषतैव 'अहम्' इत्येव भाति। यथाह जयरथस्तन्त्रालोकटीकायाम्—

"संविदेव हि आश्यानीभूता नीलादिरूपतामधिशयाना प्रमाणोपारोहद्वारेण। तद्रूपतां विलाप्य प्रमातरि विश्रान्तिमभ्युपगच्छन्ती स्वेन प्रमात्रेकात्मना रूपेण स्फुरति" (तं० आ०, भा० ३, पृ० १४१) इति।

अथ च—

"प्रमाणप्रमेयाभ्यामव्यतिक्रान्तं प्रमातृलक्षणं ज्योतिरवभासत एव" (तं० आ०, भा० ३, पृ० १४२) इति।

एवं यथा नाटकदर्शनाभिव्यक्तरसास्वादे त्रयः स्तरास्तिस्रो वा भूमिका भवन्ति क्रमशः, परमानन्दानुभवश्च तृतीयस्यां भूमिकायामेव जायते, प्रथमभूमिकायां सम्मिलितरूपेण विभावानुभावव्यभिचारिस्थायिनाम्, द्वितीयस्यां च केवलस्य स्थायिनो विषयरूपेण वर्तमानत्वात्। तथैव क्रमदर्शनानुसारं पूर्णा मुक्तिस्तृतीयस्तरप्राप्तावेव भवति, यस्मिन् विषयस्य सर्वथाऽभावः। न त्वादिमे स्तरद्वये। प्रथमे स्तरे सर्व-विशिष्टस्य द्वितीये च निर्विशेषस्य 'इदमः' वर्तमानत्वात्, तयोः स्तरयोः "अहमिदं सर्वम्', 'अहमिदम्' इत्यनुभवयोः क्रमेणानुभूयमानत्वात्।

वैष्णवानां परप्रकृतिसायुज्यरूपो मोक्षः, ब्रह्मवादिनामानन्दरूपतारूपः, विज्ञानवादिनां विशुद्धचित्तमात्ररूपः, वैभाषिकाणां प्रदीपवत् सन्ततिक्षयरूपश्च मोक्षः कथं क्रमदर्शनदृष्ट्या प्रलयाकलतामयः, क्रमदर्शनप्रतिपादितस्य राजयोगस्य हठयोगात् को भेदः, क्रममार्गानुसारिभिः पूज्यानां द्वादशकालीनां किं स्वरूपम्, पूजा का ? इत्यादीन् व्याख्यातुमिष्टानपि विषयान् समयस्य स्वल्पीयस्त्वात् परित्यजन् सप्रमाणोपन्यासं संक्षेपेण व्याख्यातेऽस्मिन् दर्शने भवद्विचारविनिमयमस्मिन् महति सम्मेलनेऽन्यत्र च आशंसमान इदं नीरसं व्याख्यानं सावधानं शृण्वद्भ्यो विद्वद्भ्यः शतशो धन्यवादान् ददद् विरमामि॥

॥ इति शम्॥



मुद्रक—

बलदेवदास

संसार प्रेस, संसार लिमिटेड, काशीपुरा, वाराणसी ।